

FERGANA REGIONAL BRANCH OF UZBEKISTAN
STATE INSTITUTE OF ARTS AND CULTURE

WORLD OF PHILOLOGY

ISSN 2181-3620

SCIENTIFIC
JOURNAL

VOLUME 4 ISSUE 2
MARCH 2025

KOKAND

SO‘Z KO‘CHMA MA’NOSINING LINGVOPOETIK IMKONIYATLARI

Shoiraxon G‘aniyevna Toshxujayeva
QDPI

Annotatsiya: Ushbu maqolada metafora va uning yozuvchi badiiy mahorati, individual uslubi va asar badiiyatini ta’minlovchi muhim tasviriy vosita sifatidagi xususiyatlari lingvopoetik tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: metafora, sinestetik metafora, lingvopoetika, yo‘ldosh sema, idiolekt, aktualizator

LINGUOPOETIC POSSIBILITIES OF WORD MEANING

Shoiraxon G‘aniyevna Toshxujayeva
KSPI

Abstract: In this article, a linguopoetic analysis of the metaphor and its features as an important visual tool that provides the writer's artistic skill, individual style, and the artistry of the work is made.

Keywords: metaphor, synesthetic metaphor, linguopoetics, companion sema, idiolect, actualizer

Ijtimoiy hodisa hisoblangan til jamiyat taraqqiyoti natijasida, inson xayolot dunyosi, ijodiy tafakkuri, hissiyoti bilan uzviy ravishda doimo o‘zgarib, tobora rivojlanib boradi. Buning natijasida so‘z ma’no taraqqiyoti va semantik strukturasidagi semalari tarkibi va qo‘lanilish doirasi kengayib boradi. Leksemalarning bunday ma’no taraqqiyoti jarayonida sub’yektiv munosabatlar muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.[1;5] Chunki bunda sub’yekt o‘zining ideolekti bilan bog‘liq bo‘lgan ma’lum bir tushunchani tilda ifodalash uchun uni borliqdagi ma’lum bir narsa-hodisa, belgi-xususiyat va harakat - holatga nisbatan qiyoslaydi. Lingvistikaga doir ba’zi tadqiqotlarda so‘zning ma’no mundarijasida atash, ifoda semalari bilan bir qatorda yo‘ldosh semalar ham borligi e’tirof etilgan.[4;58]

Ma’lumki, adabiy badiiy janrlar stilistikasining muhim muammolaridan biri nutqiy ekspressiya va shu bilan bog‘liq bo‘lgan badiiy matnning obrazlilik muammosidir. [1;22] Ijodkor badiiy asarning ta’sirchanligini oshirish, kitobxonda yuqori emosional holat, xis-tuyg‘u uyg‘otish maqsadida ularda ayrim tarixiy ma’lumotlarni jalb qilish bilan birga, ko‘plab badiiy tasvir vositalaridan (xususan, metafora, sifatlash, metonimiya, sinekdoxa va boshq.) unumli foydalanishlari ma’lum. Shulardan eng faoli metafora usulidir.

Ma'lumki, metafora ko'chimning asosiy turlaridan biri bo'lib, nutqqa obrazlilik, emotsiya berish maqsadida narsa va hodisalar (balki belgi va harakatlar) o'rtasidagi o'xshashlikka asoslangan so'zlar va iboralarning ko'chma ma'noda ishlatilishidir.

Erkin A'zam ijodida metaforik so'zlardan ma'noni yashirin tarzda ifodalash, narsa-hodisani xarakterlashda taqqoslash, chog'ishtirish, kitobxonning ko'z o'ngida o'xshashlikni aniq gavdalantira olish maqsadlarda foydalangan. Yozuvchi ijodida qo'llanilgan metaforalarni o'zining biror xarakterli belgi-xususiyati bilan ajralib turuvchi predmet, shaxs, belgi va harakatlar o'rtasidagi ko'chma ma'nosini quyidagi turlarga bo'lib tasnif qilish mumkin:

1. Narsa-shaxslar o'rtasidagi o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi. Yozuvchi qahramonlarning xarakter-xususiyatlarini baholashda, ularning ijtimoiy mavqei, fiziologik holatini tasvirlashda ot-metaforalardan mohirona foydalangan. Masalan: Sen qattan bo'lasan, yigit? Shoir qandaydir dag'al, tergov ohangida so'rardi. Nuriddin dovdirab qoldi, qo'rqa-pisa aytdi qayerdanligini.

- *Alpomishning yurtidan demaysanmi, sher! Tog'ni yorib chiqqan tog' bolasiman, desang-chi!* ("Javob") Keltirilgan ushbu misolda metaforik qo'llangan "sher" leksemasi o'zining genetik semasini chetlashtirib, qo'shimcha semasi bilan ko'chma ma'no hosil qilgan. "Sher" leksemasi quyidagi semem strukturalarga ega:

Sher - 1) mushuksimonlar oilasiga mansub, kalta va sarg'ish yungli (erkaklari esa qalin yolli) yirik sutemizuvchi yirtqich hayvon; arslon. 2) *ko'chma* Shaxsni sherga nisbatlab ataydi ("*azamat*", "*botir*", "*polvon*" ma'nosida). [8;563]. Bunda 1-sema sher leksemasining bosh ma'nosi, genetik semasi hisoblanadi. Yuqoridagi parchada 2 - semasi metaforik ko'chma ma'no hosil qilish va badiiy mazmun ifodalashda aktualizator bo'lib hizmat qilgan. Yozuvchi Nuriddin obrazini individuallashtirish, yanada yorqinroq ifodalash maqsadida sher leksemasining xususiyatlari bilan qahramon xarakter-xususiyatlarini uyg'unlashtirib, konnotatsiyali obrazli ifoda yaratgan. Adibning "Javob" qissasi qahramoni Nuriddinning Alpomish yurtidan ekanligi va bunda Alpomishlarga xos asosiy xususiyatlar aynan sher leksemasi strukturasidagi mazkur azamat, botir, polvon semalari orqali aniq ifodalangan. Adib qahramonining ana shunday xarakter-xususiyatini sherga qiyoslab, o'zining ijobiy pragmatik maqsadini sher leksemasini metaforik ko'chma ma'noda qo'llash natijasida yuzaga chiqargan. Ko'rinadiki, adib ijobiy xarakter-xususiyat va holatlarni ifodalash uchun ijobiylik bo'yog'iga ega bo'lgan metaforalardan foydalanadi.

2. Belgi o'rtasidagi o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi. Erkin A'zam belgi o'rtasidagi o'xshashlik asosida ma'no ko'chirish natijasida asarlari tilining ifodaviyligini ta'minlash va ekspressivlikni oshirish maqsadida foydalangan. Misol, *Endi ko'rgan ko'rishganimizda sovuqqina salom - alik qilardik, xolos.* ("Pakaning oshiq ko'ngli") "O'zbek tilining izohli lug'ati"da *sovuq* leksemasining genetik semasi quyidagicha izohlangan: «past harorat, past temperatura». Lekin matn doirasida bu

leksema genetik semasini chetlashtirib, qo'shimcha "*ko'ngilga yoqmaydigan, xush kelmaydigan; qo'pol, dag'al*"[8;63]. ifoda semalari bilan ishtirok etgan va yozuvchining badiiy-g'oyaviy maqsadini tinglovchiga yetkazishda pragmatik ko'prik vazifasini o'tagan. Yozuvchi sovuq leksemasining ichki mazmuniga implisit tarzda katta g'oyaviy maqsadni yuklagan, ya'ni hikoya bosh qahramoni Pakananing ko'ngilga yoqmaydigan, xush kelmaydigan; qo'pol, dag'al xarakterini yoqimsiz xarakter orqali individuallashtirib, uning ayni paytdagi ma'naviy tuban qiyofasiga ishora qilgan. Bo'yi pastligi tufayli unda-bunda qizlardan pand yeyavergan, ammo ko'ngli ulug', "*go'zallikka behad oshufta, o'ta sevuvchan, mehru muhabbatga tashnai zor*" Pakana qiyofasini ochishga hizmat qilgan.

3. Harakatlar o'rtasidagi o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi. Erkin A'zam metaforik ko'chma ma'no hosil qilishda harakatlar o'rtasidagi o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi turidan ham mohirlik bilan foydalanib, ulardan voqelikni obrazli tasvirlashda, ekspressivlikni kuchaytirishda hamda o'z asarlarining lingvopoetik qimmatini oshirishda foydalangan. A.Abdullayev fe'l-metaforalarda ekspressivlik asosan, holatning intensivlik nuqtai nazaridan sodir bo'lishi hamda fe'l-metaforalar hayvonot, parranda, o'simlik, hasharot kabilarga xos harakat, xususiyatlarni insonga ko'chirish asosida yaratilishini ta'kidlaydi. [1;30]. *Bu jihati mendan o'tganmikan desa, Elchiyev unaqa emas, tabiatan dali-g'uli, suyunsa - yetti mahallaga jar solgudek, kuyinsa ham bir kun ichiga yutadi, ikki kun yutadi, axiyri, ochiq-oshkor portlaydi* ("Javob"). Berilgan parchada *portlamoq* fe'li o'zining "Gazlarning kuchli reaksiya yoki alanganlash natijasida juda tez kengayishidan yorilib parcha-parcha bo'lmoq, bo'laklarga ajralib sochilmoq" nominativ ma'nosini chetlashtirib, holatning intensivligi nuqtai nazaridan metaforik ko'chma ma'no hosil qilgan. Uning yuzaga chiqishida ijtimoiy shartlangan "kuchaymoq", "avjiga chiqmoq", "shiddatli tus olmoq" kabi g'azablanish natijasida kelib chiqadigan ruhiy-asabiy holat semalari asos bo'lib xizmat qilgan.

Ma'lumki, metaforalar ma'lum ma'noda nominatsiya jarayonini boshqaradi va shu jihatiga ko'ra lingvistik hamda badiiy metaforalarga bo'linadi. Lingvistik metaforalar borliqda nomi yo'q bo'lgan narsa-tasavvurlarga nom berish vazifasini bajaradi: stolning oyog'i, o'choqning og'zi, radioning qulog'i kabi. Badiiy metaforalar esa borliqda mavjud bo'lgan narsa-tasavvurlarga qayta nom berish (ikkilamchi nominatsiya) jarayonida voqelanadi.

Erkin A'zam asarlarida metaforaning o'z xarakteriga ko'ra turli ko'rinishlarini uchratish mumkin. Bulardan ayrimlari umumhalq tilida uzoq vaqtlar faol ishlatilib o'z ma'nosini yo'qotib denotativ ma'no ifodalaydigan bo'lib qolgan, ya'ni ko'p ma'noli so'zlardagi ko'chma ma'noning uzoqlashishi natijasi o'laroq omonimlar vujudga kelgan bo'ladi.

Yuqoridagi tahlillardan shunday xulosaga kelish mumkinki, Erkin A'zam asarlarida metaforaning o'z xarakteriga ko'ra turli ko'rinishlarini uchratish mumkin. Bulardan ayrimlari umumhalq tilida uzoq vaqlar faol ishlatilishi natijasida o'z ma'nosini yo'qotib denotativ ma'no ifodalaydigan bo'lib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. - Toshkent: Fan, 1983. - B. 5.
2. Yo'ldoshev M. Cho'lpon so'zining sirlari.-Toshkent:2002. - B.73.
3. Mahmudov N. O'qituvchi nutq madaniyati.-Toshkent:2009. 2-nashr. - B.80.
4. Ne'matov H. Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - Toshkent: O'qituvchi, 1995. - B. 58.
5. Qobuljonova G. Metaforaning sistemaviy lingvistik talqini. Filol.fan.nomz., diss., avtoreferati. - Toshken: 2000. -B.28.